

ДРАГАН МАРКОВИЋ

ЗАШТИТА И ИЗМЕШТАЊЕ НАРОДНОГ ГРАДИТЕЉСТВА У КРИВЕЉУ КОД БОРА

У савременим условима социјалистичког развоја наше земље експлоатација рудног блага на подручју Рударско-топионичарског басена Бор добија гигантске размере. Проширујући дневне копове, Борски рудник, са својим металуршко-индустријским постројењима, у свом све интензивнијем развоју почeo је да захвата и веће површине суседних сеоских атара. Овај познати рударско-металуршки центар за обојене метале у послератном развоју знатно је утицао на своје залеђе, где су убрзаним темпом настајале осетније промене у свим видовима народног живота.

Према перспективном развоју Рударско-топионичарског басена Бор, у непосредној близини Бора, на Кривељској реци, ускоро ће се подићи брана и створити вештачко језеро. Већи број домаћинстава из Великог и Малог Кривеља биће принуђени да напусте своје домове, привредне уграде, баште, њиве, воћњаке и винограде, јер ће већи део сеоског атара поред Кривељске реке, са кућама и осталом непокретном имовином, бити потопљен и затрпан јаловином. Већ су завршени сви истраживачки рударско-геолошки радови на територији Кривеља. У споразуму са инвеститором ових замашних техничких подухвата, Завод за заштиту споменика културе у Нишу, да би проверио и констатовао каквих све локалитета, објеката и предмета са споменичким својствима има на подручју Кривеља, образовао је екипу стручних сарадника, коју су сачињавали кустоси Музеја рударства и металургије у Бору и сарадници Завода за заштиту споменика културе у Нишу.

Ова екипа је у време од 6. до 12. маја 1975. године извршила обиласак и пре-глед целог угроженог подручја. Прикупљајући најосновније податке и истовремено откупљујући предмете, чланови екипе су евидентирали известан број

археолошких локалитета, неколико непокретних етнолошких споменика и обиље покретног материјала који има етнографску и уметничку вредност.

I

У издуженом кланцу уз Кривељску реку, са више мањих узаних долиница и на брежуљкастим падинама, простира се 18 веома разбацих заселака – „котуна“ – од којих се састоји разбијено сеоско насеље Кривељ, са 815 домаћинстава и 3175 становника.(1) Први помен Кривеља јавља се у турским пописним дефтерима из друге половине XVI века.(2) Насеље је вероватно добило назив по топониму, брду изнад села званом „Петру кривељ“. (3) Народно предање објашњава етимологију назива села по бегунцима – „кривцима“, који су се у време робовања под Турцима „кутали“ – сакривали у пределима обраслим густом шумом, у које су Турци ретко и са забијом залазили.(4)

Најгруписанији делови овог разбијеног насеља – заселак Село, или „Сат“, познато као Велики Кривељ, и засеоци Ваља маре и Церова, од којих је после првог светског рата формиран Мали Кривељ, налазе се на најугроженијем подручју.

Поред обраде земљишта и веома повољних услова за гајење стоке, знатан број људи из Кривеља су истовремено и рударско-индустријски радници стално запослени у Бору. Близина Борског рудника свакако да је, још од оснивања рудника пре скоро 70 година, утицала не само на економско стање и културне прилике становника Кривеља него је допринела да се постепено напушта традиционална градитељска делатност.

У недавној прошлости, током XIX века, па и у првим деценијама XX века, становници Кривеља су за подизање

кућа и привредних зграда од брвна, талпи и четме обилно користили богатство дрвене грађе, која им је била на дохвату руку. Међу најстаријим градитељима ових објаката били су дунђери из околине Пирота. На зиду једне старије куће са угаоним тремом, подигнуте 1894. године, ови мајстори су оставили натпис са именом домаћина по чијој су наруџбини градили кућу, годину када је зграда подигнута и име мајстора са надимком „Пироћанац“. Касније су куће и привредне зграде у Кривељу градили и мајстори из села.

Иако је одавно прекинута традиционална градитељска делатност на подручју које је највише угрожено, сачуван је приличан број објеката народног градитељства код којих касније нису вршene знатније и видљивије преправке.

II

ЕВИДЕНТИРАНИ ОБЈЕКТИ КОЈЕ ТРЕБА ЗАШТИТИТИ

Старе зграде за становање

Већина објеката које смо у току рекогносцирања евидентирали на угроженом подручју подигнута је на косом терену. Свака кућа за коју сматрамо да има споменичка својства и желимо да се премести, заштити и сачува, по својим стилским карактеристикама представља посебан тип. Од најједноставније приземне талпаре, без подрума, и типично куће на ћелици, преко двodelних и троделних зграда од брвна и талпи са подрумом и угаоним или средишњим тремом – „ћиндом“ – до најразвијеније куће моравског типа, са 4 одељења, 2 подрума и тремом на фасади зграде дуж целе предње стране окренуте према дворишту, можемо да пратимо развој зграда за становање у околини Бора.

Приземни делови зграда до висине подрумских просторија, као и зидови код поједињих објеката, зависно од нахиба на коме је кућа подигнута, најчешће су грађени зидом од облутака и притесаног камена. Горњи део зграде изнад подрума, односно зидови старих зграда најчешће су изграђени од брвна и талпи. Код неких објеката виде се зидови од комбинованог материјала: камена, брвна и талпи. На угловима поједињих старих кућа штрче ућертина краћа брвна. Пошто се код ових објеката брвна не пружају целом дужином до другог угла, зидови су настављени грубо отесаним талпама које су углављене у дебље дрвене стубове. Зидови од брвна и талпи су редовно омазани лепом од иловача и окречени.

Подрумске просторије у старим кућама су различите. У неким кућама оне су само испод једног дела куће, док су код неких кућа испод целе куће. Поједине куће имају по два подрума или се на подрумским просторијама налази по двоје врата. На једној кући која има два подрума, отвори на којима су постављена двокрилна врата одозго су за свођени у виду сегментног лука.*)

Ниједна од кућа које смо одабрали за заштиту није без трема – „ћинде“ – изузев једне, која је грађене пре око 80 година, па је пренета са другог места у село, јер је раније тамо коришћена као пивница. До трема на неким кућама пење се каменим степеницама. Најпримитивнији трем – „ћинда“ – налази се код двodelне приземне зграде, за коју се у селу сматра да је стара око 120 година. Трем ове старе зграде састоји се од нешто испуштене и проширене стрехе, која се ослања на три-четири дрвена стуба. Естетски најдекоративније делује трем са аркадама на једној од

*) У књизи „Бор и околина“ – прошлост и традиционална култура, Рабија Хасанбеговић, у поглављу Традиционална архитектура на стр. 304 истиче да су врата на подруму куће Јелене Карабашевић „изразито лично засвојена“, Констатацију колегинице Хасанбеговић неможемо прихватити, јер се на отворима подрумских врата на кући Јелене Карабашевић налазе сегментни лукови.

КРИВЕЉ – „СЕЛО“ – „САТ“

Горе: Стара двodelна кућа са подрумом и угаоним тремом „ћиндом“ грађена од брвна и талпи
У средини: Стара двodelна полубрвниара-полуталпара у дворишту Ђорђа Ђинкића
Доле: Привредна зграда – штала у дворишту Пауне Богдановића

највећих кућа, која и у свом хоризонталном и вертикалном развоју представља највећи дomet који је постигла моравска кућа у Кривељу.

На вратима, таваницама и осталим елементима у ентеријеру старих сеоских кућа нисмо запазили никакве орнаменте ни украсе рађене у техници дубореза. Гвоздене решетке још су се задржале на неким мањим прозорима неких старијих објеката. Кровови на старим кућама најчешће су четворосливни, са благим нагибом, и сви су покривени ћерамидом. Једино на неким воденицама и на кући Јелене Карабашевић, код које се истичу неки елементи медитеранске куће, испреплетени су елементи кућа моравског типа, јесу двосливни кровови. Димњаци – „кошеви“ – веома су проширени, озидани опеком са извесним проширењем код отвора изнад крова. Овако проширени димњаци су одозго били наткривени комадом луčно савијеног лима.

У одељењу званом „каса“ (кућа или кухиња) на средини, уз преградни зид, налази се „камин“ (огњиште). У неким новијим кућама четмарама огњишта се налазе и у углу према источном зиду. И поред законске забране од пре 15 година да се онемогући употреба огњишта – „камина“ нека домаћинства још у старој кући или некој помоћној згради повремено користе огњишта са веригама, црпуље и вршнице.

Привредне зграде

Осим привредних зграда које се истичу позамашним димензијама и конструкцијом и које се у овом крају називају „штале“, у двориштима кривељских домаћинстава врло ретко се налазе остале привредне зграде, као што је: кочина за свиње, кокошарник за живину и мала дрвена колибица за пса. Приземље привредних зграда – „штала“ – озидано је тесаним каменом, а навише, на масивне дрвене стубове, наслана се пространи кров покрiven ћерамидом. У приземљу привредних зграда налазе се просторије које служе као стаје за сто-

КРИВЕЉ – „СЕЛО“ – „САТ“

Горе: стара дводелна брвнара са подрумом Симе Барбуловића

У средини: Стара кућа талпара са пространим тре-
мом „Ћиндом“ Марије Стрмбановић

Доле: Воденица на реци Церови, недалеко од зграде
основне школе у Малом Кривељу

које покреће снага електромотора и дизел-мотора.

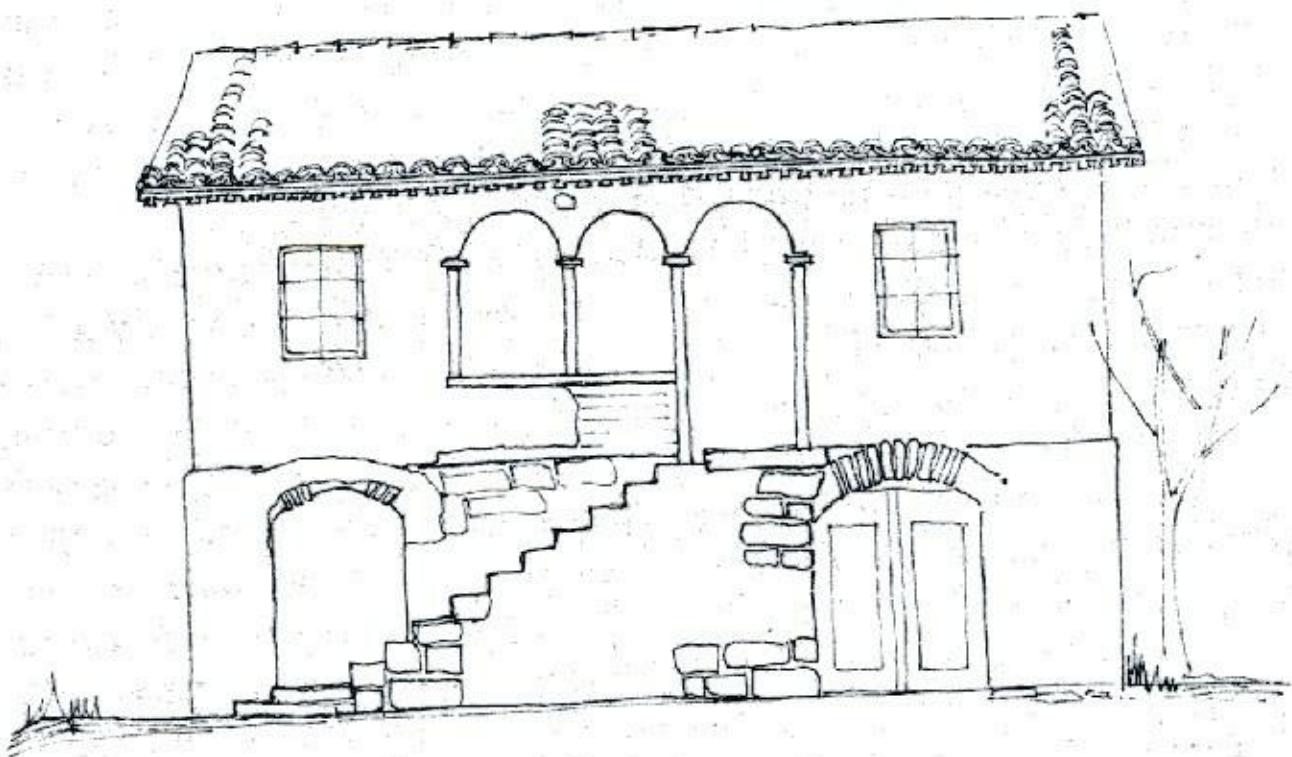
Nagrobnici i spomenici

Источно од села налазе се два сеоска гробља. Веће гробље, које је мало ближе средишту села, мало се разликује од гробља у градовима. У атару села нема трагова старијих гробаља осим што су у самом селу, на брежуљкастом узвишењу званом „Врш’ц“ приликом подизања новијих кућа ископавани стари гробови са примерцима накита. У већем гробљу сахрањују се покојници влашке и ромске говорне групе. У западном делу гробља могло би се одабрати око 15-20 старијих различитих надгробних споменика који су настали од друге половине XIX века до завршетка другог светског рата. Ови споменици, међу којима се налазе два споменика пренета са другог гробља у виду стеле наткривене одозго плочом, израђени су од бигра и пешчара.

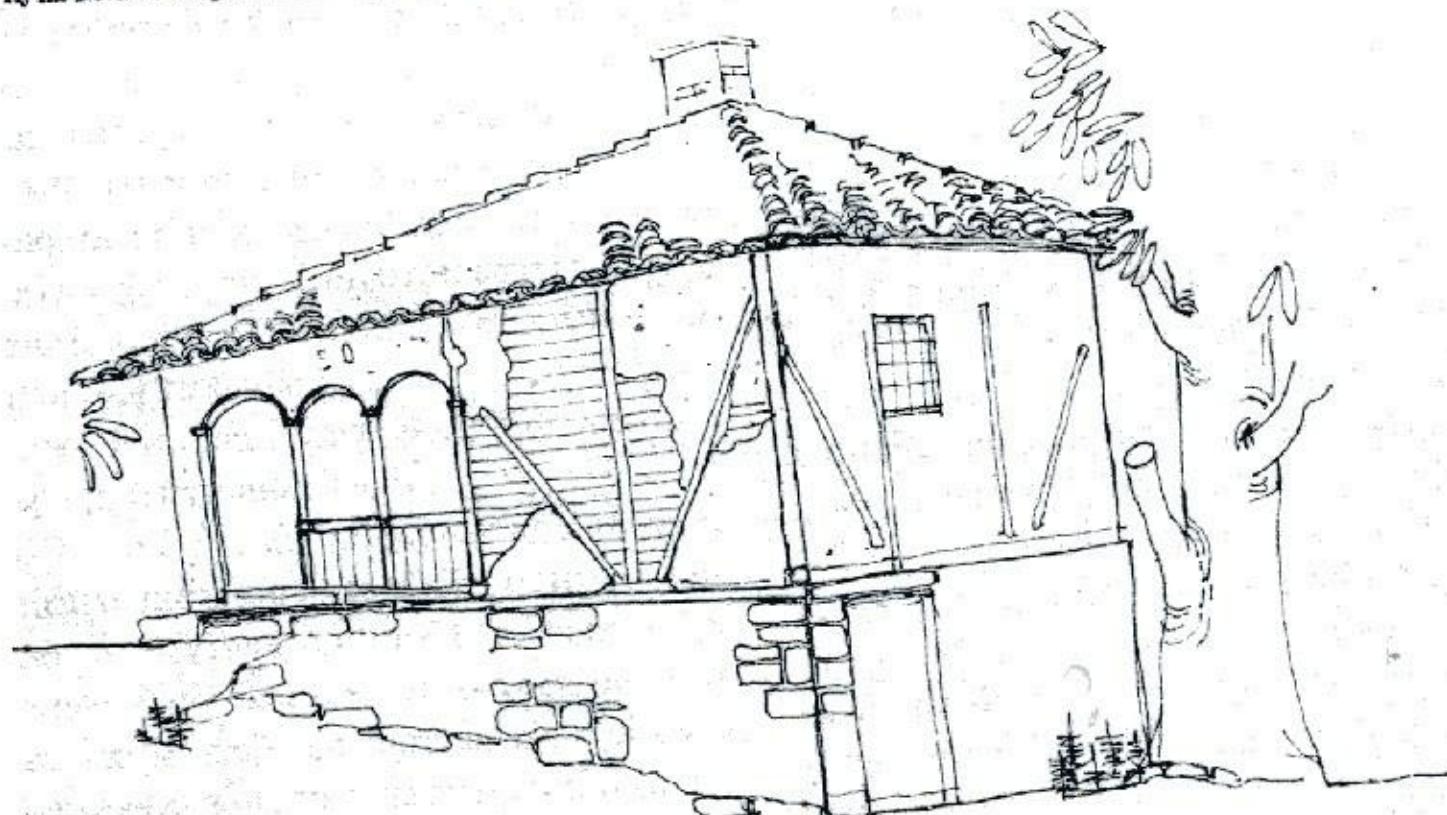
Друго гробље, удаљено око 250 до 300 м од претходно поменутог, интересантно је што се у њему сахрањују покојници само оних домаћинстава која славе св. Јована Крститеља. На овом гробљу је веома занимљиво, по облицима и орнаментима изведеним у плићком рељефу, десетак до дванаест старијих надгробних споменика. Најстарији сакрални објекти ове врсте обогаћиће фонд објекта које су стварали наши анонимни градитељи. Међу овим ретким сакралним споменицима са оба гробља запазили смо да неки од њих потичу из: 1854, 1864, 1875. и 1888. године. Многи надгробни споменици мањих димензија прикривени су у високој трави и грмљу, па се не може одредити време њиховог настанка. Са неких споменика нестали су или су постали скоро нечитљиви натписи, али они ипак, по облицима и изузетним споменичким својствима представљају одређену вредност нашег културног наслеђа.

Pokretni materijal

Међу великим бројем покретног материјала, који се још незнатно користи у појединим домаћинствима, много предмета који су свакодневно коришћени у скоро сваком домаћинству повлачи се у углове старих кућа, у подруме и на таване. У току рекогносцирања ми смо откупљивали и предмете домаће

Кућа Јелене Карабашевић у В. Кријевцу

Кућа Торћа Курића у В. Кријевцу

ку и већи део отвореног простора где се, као у шупи, оставља и чува различит материјал којим се користе пољопривредници, као и земљорадничке алатке. Изнад приземног дела и испод кровна ове грађевине, поред утрађеног коша за чување кукуруза у клипу, амбара или, понекде, сандука где се држи житарице, остали велики простор под кровом користи се уместо плевњи за смештај и чување сточне хране која се користи за исхрану стоке у току зимских месеци.

Воденице и стругаре

Водена енергија са Кријевачке реке и њених притока: Црвене, Сакашнице, Церове, Ваља маре и Бањице обилно је коришћена као погонска снага за покрећање већег броја воденица – поточара, које су радиле са по једним или два

витла. Данас су многе од ових воденица напуштене. На речицама Церови и Бањици, поред неких воденица, биле су добрађене и ваљавице – „вијале“. Једна од последњих ваљавица на Бањици престала је да ради 1918. године. Уз поједине воденице касније су добрађиване стругаре.

Зграде воденица су грађене од различитог материјала, најчешће једним делом, око воденичних кола, каменом, а навише ређе зидом од опека и талпи. Зидови неких воденица сви су од камена. Ређи – двосливни и чешћи – четворосливни кровови на воденицама покривени су ћерамидом. Скоро је редовна појава у Кријевцу да су воденице у својини појединих домаћинстава. Врло мало је воденица које користе по два или више ортака. Све чешће се воденице и стругаре напуштају и пропадају, јер их потискују млинови и стругаре

радиности, старо посуђе, делове покућства и поједине култне предмете. Нешто више од 50 предмета који су добријим делом сачињавали покућство у старој кући Слободана Обрадовића откупљено је и чува се у депоима Етнолошког одељења Музеја рударства и металургије у Бору. Откупљеним предметима већ би се скоро могао опремити и уредити ентеријер неког заштићеног објекта. У збиркама овог Музеја налази се знатан број предмета којима би се могла допунити етнолошка поставка у бар две-три старије куће које бисмо желели да сачувамо и презентујемо.

Стара кућа у дворишту Слободана Обрадовића, као и друге напуштене старије куће, осим огњишта са веригама, црепуљама, вршницима, софрама и мноштвом керамичких предмета, крију у својим не увек приступачним угловима још доста занимљивих предмета који више нису у употреби. Свакако да ће се пронаћи знатан број старијих предмета и у оним домаћинствима која ће се иселити из Кривеља. У цркви, као и у појединим кућама, могу се видети рајске свеће.*)

III

За време нашег боравка у Кривељу нисмо уочили ниједну занимљиву и значајнију групу објеката која би сачињавала карактеристичнију руралну целину, али смо ипак размишљали о могућностима да се три сеоске куће, са старијом зградом Јелене Карабашевић, једном привредном зградом и воденицом Душице Наумовић, уз коју је касније дограђена стругара, преместе и распореде отприлике приближно онако како су сада распоређене на простору једва нешто више од 50 м или на површини од око 25 до 30 ари. Нека бар ових неколико објеката верно дочарају изглед једног мањег, аутентичног дела Кривеља.

Евидентирани објекти са споменичким својствима на подручју Кривеља изгледа да су последњи значајнији ос-

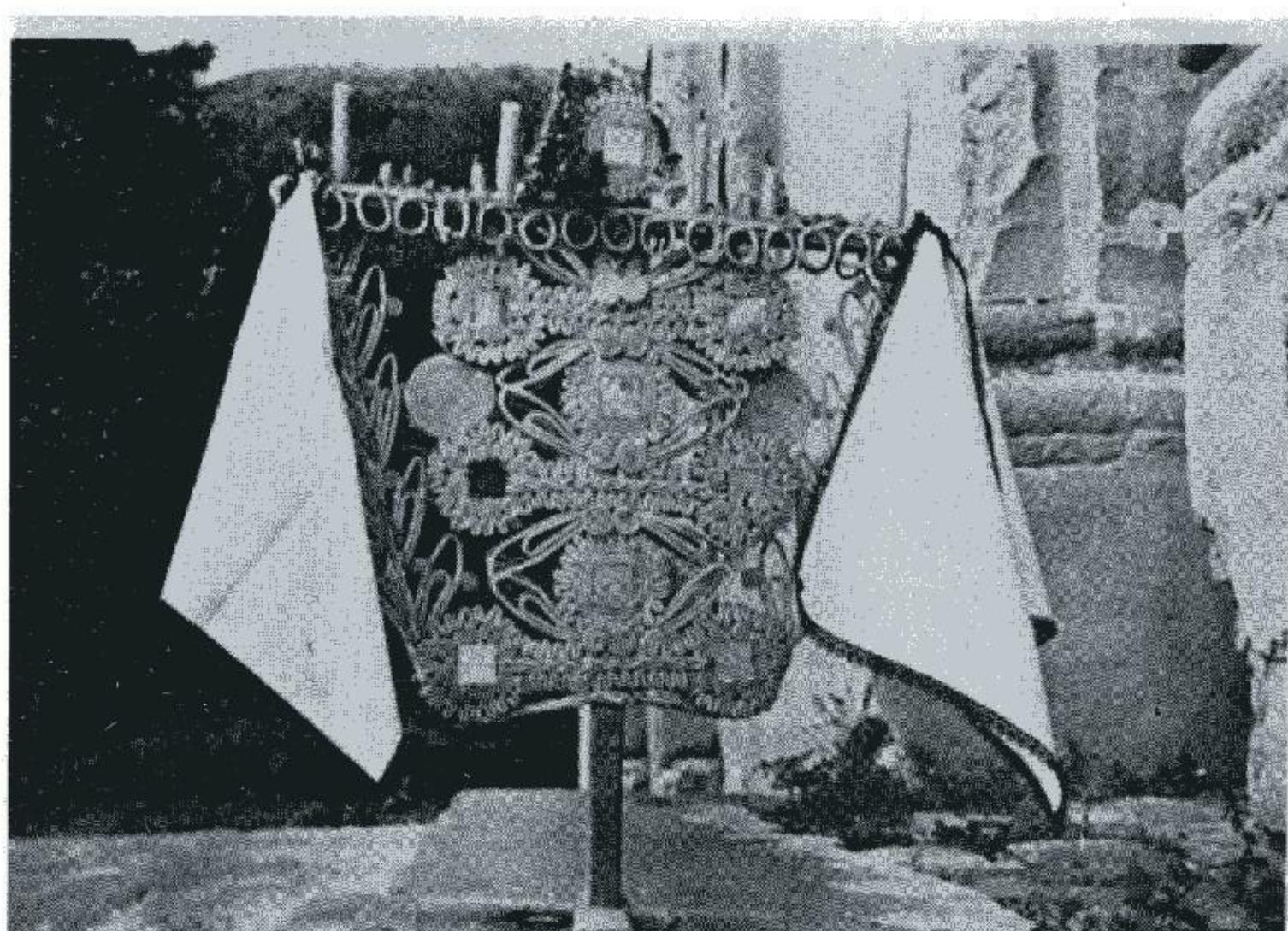
таци народног градитељства и да би без њих наш споменички фонд био знатно осиромашен. Ово до скоро прикривено благо нашег културног наслеђа, према типовима, стању очуваности и осталим карактеристикама заслужује да се најозбиљније постарамо и најхитније предузмемо све што је у нашој могућности да се примене најнеопходније интервенције за заштиту, конзервацију и презентацију ових заиста ретких и занимљивих објеката. Припремљени предлог, уз најисцрпнија стручна образложења о вредности ових објеката, који ће ускоро бити уведени у Регистар споменика културе, обавезује нас да свестрано проучимо ове непокретне значајне етнолошке споменике како бисмо их што пре и успешније заштитили и сачували.

Пред нас се већ поставља веома сложен и озбиљан проблем, који се не може дugo одлагати ако желимо да постигнемо неке видније резултате у спасавању одабраних објеката. О овом проблему смо размишљали и на терену, разгледајући најпогоднију микро локацију где би се могли пренети, сместити и презентовати најтипичнији објекти народног градитељства. Према нашем мишљењу, економски најоправданија и најпогоднија микро локација за премештање ових објеката била би на падинама поред боровњака, јужно од села, на 3 до 4 км према Бору. Ако се буде прихватила ова локација, комплекс гру-

писаних објеката би се налазио недалеко од обале будућег језера. Разумљиво је да на самом почетку нећемо имати више присталица који зојили наше предлоге због фиских средстава потребних за овај лиман пројекат.

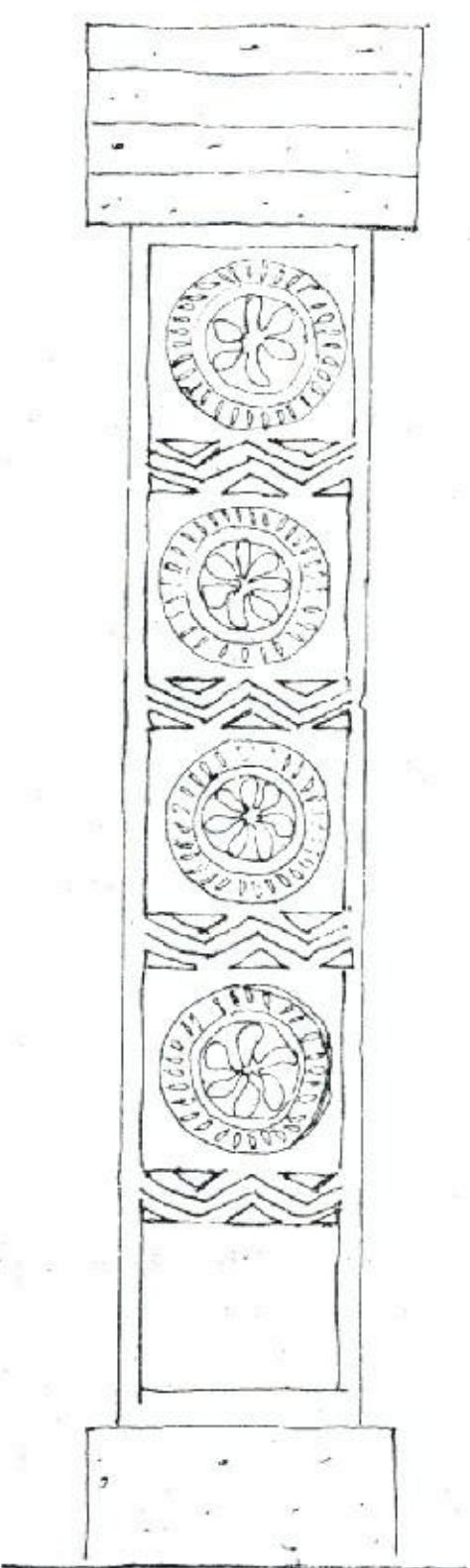
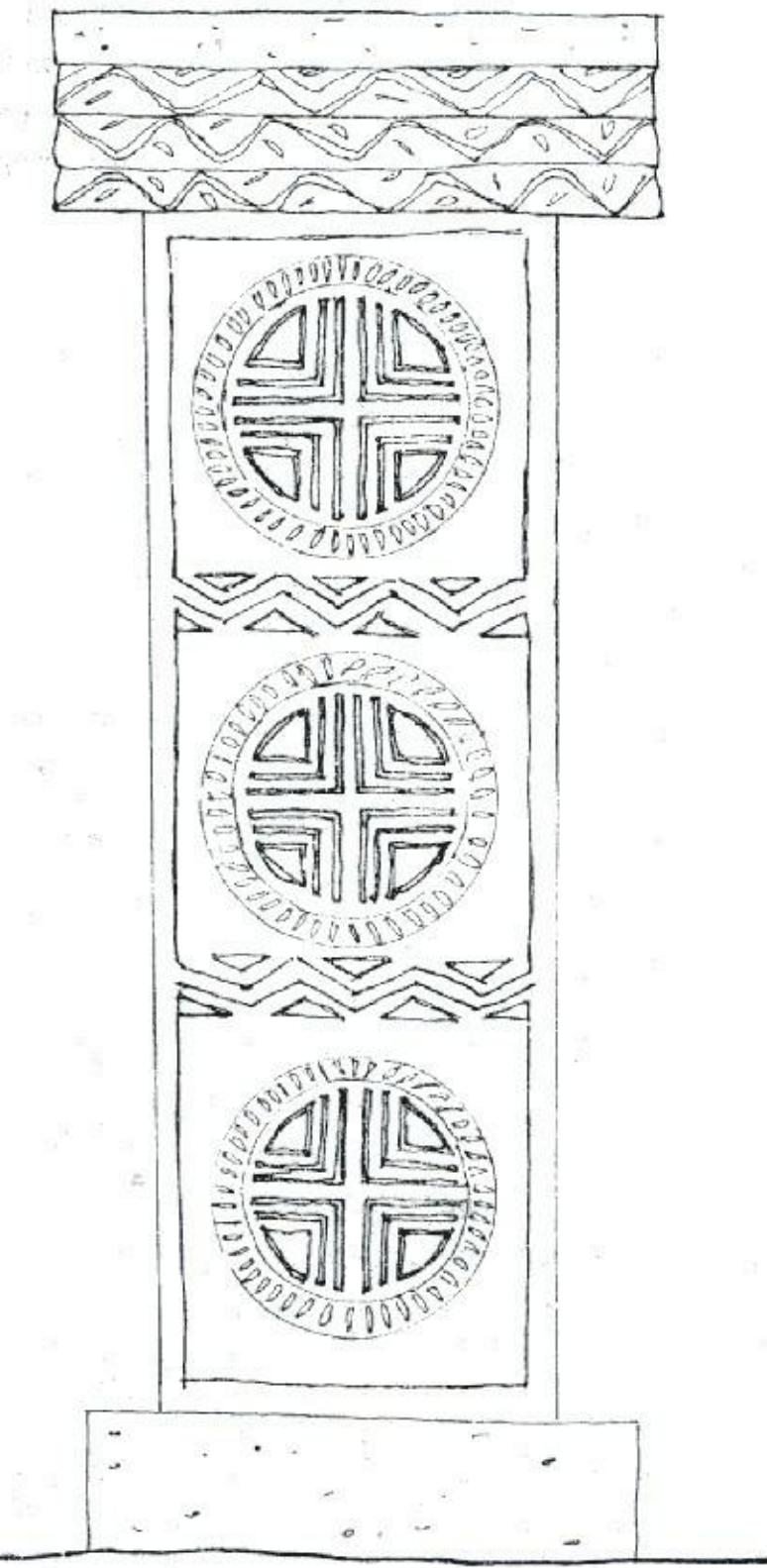
За неке од евидентираних и одабраних објеката, пошто их има у већем броју него што смо очекивали, сматрамо да би им најдостојније место било у нашем будућем етнопарку на падинама Авала. Ови ређи примерци народног градитељства из околине Бора најпотпуније би представили део нашеј културног наслеђа из источне Србије на већ одобреној локацији етнопарка на Авали, код Белог Потока.

Неоспорно је да би била ненадокнадива штета ако би нехатом службе заштите и неразумевањем одговорних друштвених институција и органа нашеј потомци били лишени да бар преко остатака и овог вида наше материјалне културе потпуније сагледају не само стамбене прилике него и остале околности и услове у којима су њихови преци проводили знатан део свога живота. Из тих разлога инвеститор, Рударско-топионичарски базен Бор, СО Бор, туристичке и друге организације и Интересна заједница културе не би требало да се оглуше о захтеве стручне службе, која настоји да спаси и сачува и овај облик нашег народног стваралаштва.

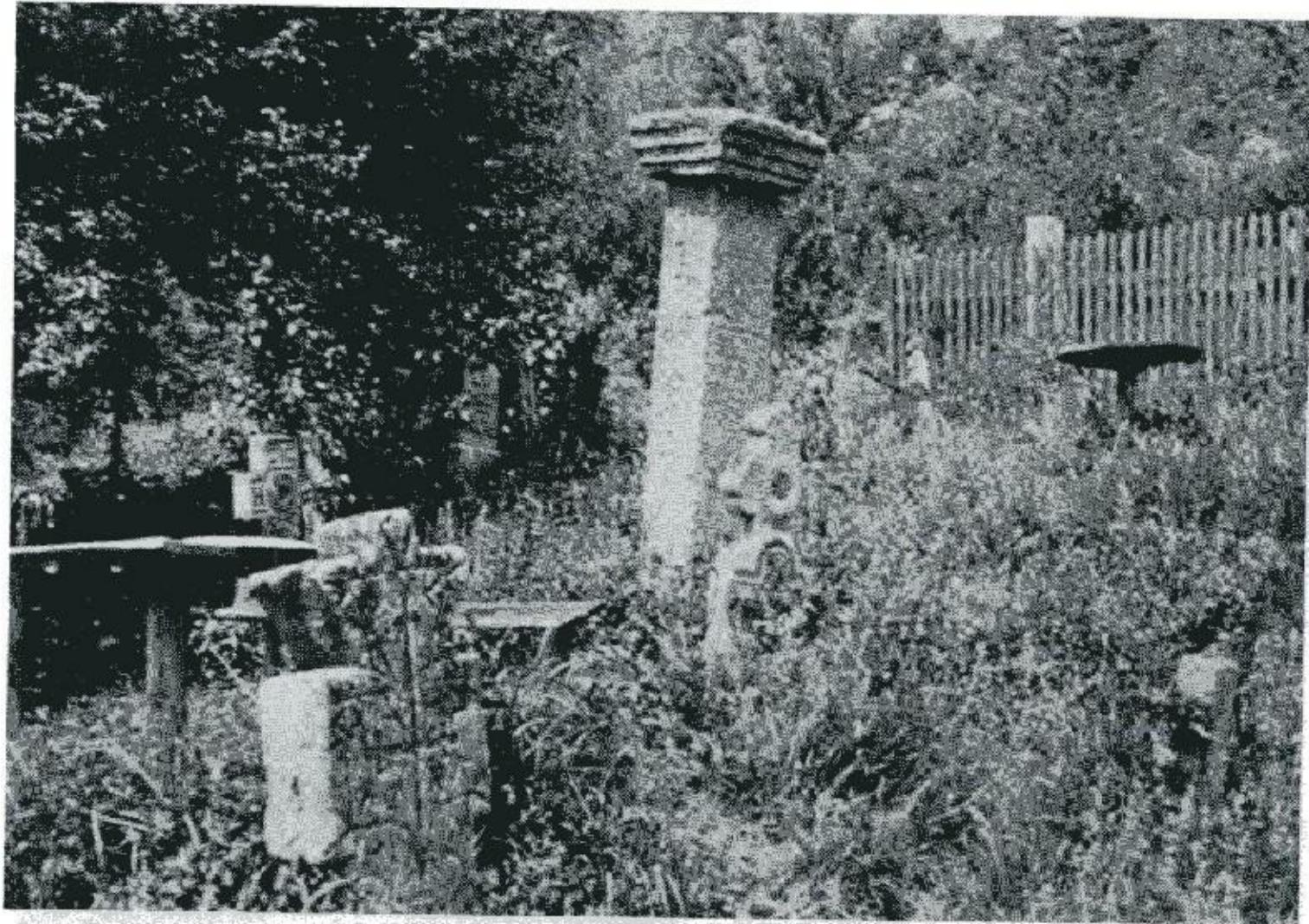

„Рајска свећа“ која се налази у цркви у Кривељу

*) Рајска свећа се припрема за она лица која су умрла у болници или настрадала у саобраћајној несрећи, па им на сајтном часу није упаљена свећа. Најближи сродници таквих особа касније им падле ове свеће код куће или их донесу и оставе у цркви. Код становништва властите говорне групе распострањено је мишљење у дубоко укорењено веровање да ће рајске свеће „на оном свету“ покојничима светлити и да ће их грејати.

Надгробни споменик

Надгробни споменици из западног дела новијег већег гробља

Сигурно је и познато да власници ових објеката, пошто они за њих не представљају неку већу материјалну вредност, неће предузимати било шта да би сачували ове драгуље народног градитељства. Ми бисмо увидели и осетили какву вредност представљају ови објекти тек онда када бисмо дозволили да они буду уништени. Сматрамо да би заштита ових објеката само кроз документацију била непотпуна и недовољна.

Групу најтипичнијих објеката народног градитељства са подручја Кривеља сачињавају: 6 старијих кућа, 3 привредне зграде, 2 воденице и око 25 до 30 надгробних споменика. Овакав комплекс одабраних објеката на одређеном простору могао би да формира и представља језгро будућег музеја у слободном простору, који би, са туристичког гледишта, био веома посећен и атрактиван. У будућем развоју овог комплекса, са највреднијим и типичним објектима народне архитектуре, могли би се пренети или реконструисати и остали привредни објекти, као: непокретни казан за печење ракије, кочина за свиње, кокошарник, дрвена колибица за пса, нека сеоска занатска радионица и, ако би то услови омогућили услед аерозагађења, неколико примитивнијих кошница – вршакара са пчелама.

Поред живе ограде од дивљих дуња, у комплексу музеја народне архитектуре, ако га тако условно назовемо, изграђене би биле типичне ограде од плетеног прућа и тараба са карактеристичним вратницама – капијама, које би биле наткривене кровићем од дасака.

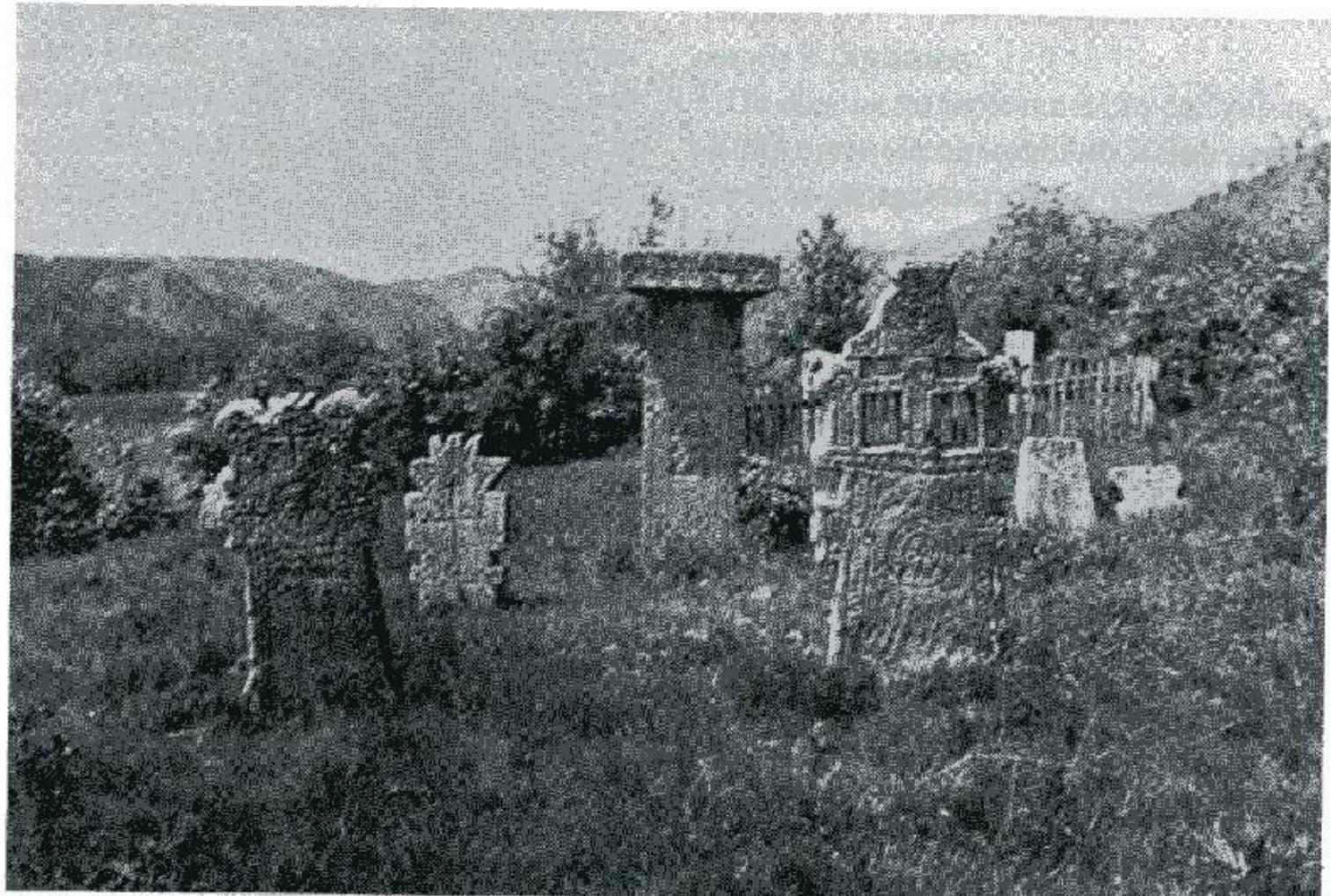
Указујући на значај нашег културног наслеђа, наша је дужност и обавеза да на време заинтересујемо представнике СО Бор и инвеститора – Рударско-топоничарски базен Бор, који ће, уз учешће Републичке заједнице културе и туристичких организација, обезбедити довољно материјалних средстава за дислокацију, заштиту и спасавање евидентираних објеката.

У следећим фазама делатности службе заштите, која ће настојати да прикупи што више одговарајућег документационог материјала и припреми детаљно разрађен елaborат, велики допринос овом значајном подухвату заштите и спасавања културних добара пружиће, својим учешћем, колеге из Етнографског института САНУ, Републичког завода за заштиту споменика

културе СР Србије и кустоси Етнографског музеја Србије. Заједничким напорима би се успешније, брже и лакше могли завршити сви припремни послови, од којих ће у знатној мери, зависити: премештање, спасавање, заштита, конзервација и ревитализација свих евидентираних објеката народног грађитељства.

НАПОМЕНЕ

1. Бор и околина, Бор 1973, стр. 265.
2. Бор и околина, Поглавље: Средњи век и период турске владавине, Бор 1973, стр. 57.
3. Бор и околина, Бор 1973, стр. 265.
4. Усмено саопштење секретара основне школе у Кривељу.

Горе: Комплекс најстаријих надгробних споменика

У средини и доле: Надгробни споменици са мањег и старијег гробља